

Կ. ՊՈԼՍԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ, ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՐԶԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆԱՆՑ ԱՁԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ*

ՉՏԴ 94(479.25):364:008:37:396

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-61

ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
nairahambardzumyan@yahoo.com

Ուսումնասիրության նպատակն է քննել XIX դարի երկրորդ կեսին Կ.Պոլսի մշակութային-կրթական, պարզասիրաց միությունների, կանանց արհեստագործական աշխատանոցների, բարեգործության, մարդասիրության, նորաձևության հարցերին հետևող ընկերությունների և օրհորդաց վարժարանների դերակատարությունը, որոնք նպաստում էին կանանց ազատագրության գործընթացներին:

Ուսումնասիրության խնդիրը վերը նշված ընկերությունների և միությունների գործունեությունն ըստ բնույթի (ինամակայական-բարեգործական հարցեր լուծելը), նպատակի (հագուստով, օրապահիկով, գրենական պիտույքներով և ֆինանսական միջոցներով ապահովելը), գաղափարաբանական հիմքի (մարդասիրական և ազգօգուտ գործունեություն ծավալելը), և ըստ գործառույթների իրականացման կանոնակարգերի (հագուստի, ոճի, նորաձևության, արհեստների յուրացման հարցեր լուծելը, պատերազմում վիրավորված զինվորներին բժշկական ու դեղորայքային օգնություններ ցուցաբերելը) դիտարկելն է:

Կիրառել ենք պատմահամեմատական (ավանդական արժեքների և կողմնորոշումների վերանայումը, գրական զարգացումների հետագիծը), ֆենոմենոլոգիական (իմաստաբանական և տիպաբանական ընթացակարգը, առանձնահատկությունները, դերը, նշանակությունը և ազդեցության ոլորտները սոցիալ-հասարակական և քաղաքական կյանքում, հասկացման մեթոդաբանությունը) և ժամանակագրական (կարգավորում է իրադարձությունները՝ ըստ ժամանակային հերթագայության) մեթոդները:

Ուսումնասիրությունը կարևոր է և արդիական ոչ միայն բարեգործական ընկերությունների և վարժարանների համակարգման, այլև հայագիտության մեջ կանանց հիմնահարցերի քննության տեսանկյունից:

Հիմնաբառեր՝ մարդասիրություն, ազատագրություն, Կ. Պոլիս, «Պարզասիրաց միություն», «Հայ կարմիր խաչի ընկերություն», բարեգործական միություններ, աշխատանոցներ, գրական հանդեսներ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.03.2022 թ., գրախոսվել՝ 08.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Նախաբան

XIX դարի երկրորդ կեսին օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո ապրող արևմտահայ մտավորական սոցիումում¹ կանանց ազատագրության գործընթացները զարգանում էին եվրոպական հասարակության նույնօրինակ ընդհանուր գործընթացներին զուգահեռ: Արևմտահայ կիրթ և մտավորական կանայք ստեղծում էին մշակութային, բարեգործական, պարզասիրաց ընկերություններ և միություններ, որոնց միջոցով իրականացնում էին հասարակական բարեփոխումներ և բարենորոգումներ: Մուսուլմաններով բնակեցված Արևելքում հայերն առաջինն էին, որ գիտակցաբար բարձրացրին ու ընդգծեցին կնոջ դերակատարությունը ազգային-հասարակական կյանքում և սկսեցին պայքարել կնոջ ազատագրության ու իրավունքների համար: Հայ կանանց հասարակական ու քաղաքական դերի ակտիվացմանը էապես նպաստում էր հայաշատ քաղաքներում (հատկապես Կ.Պոլսում, Իզմիրում) աշխատանոցների, օրհորդաց վարժարանների և դպրոցների հիմնումը, որտեղ հայ օրհորդները կրթվում ու դաստիարակվում էին, և հենց այդ հաստատությունների շրջանավարտներից շատերն էլ հետագայում դառնում էին առաջադիմական գաղափարներ տարածողներ:

XIX դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան Թուրքիայում հայ կանայք սկսեցին նաև տնտեսական ու հասարակական ակտիվ գործունեություն իրականացնել՝ հիմնելով որբանոցներ և բարեգործական ընկերություններ, բացելով արհեստանոցներ, փոքրիկ աշխատանոցներ, խմբագրելով գրական հանդեսներ, զբաղվելով հրատարակչական գործունեությամբ:

1860 թվականից տպագրվել են կանանց նվիրված հայալեզու հանդեսներ (առաջին անգամ աշխարհում), որոնց խմբագիրները կանայք էին («Կիթառ» հանդես ամսօրեայ 1-7), թերթերում տպագրվել են կանանց հասարակական գործունեությունը լուսաբանող անդրադարձներ, հոդվածներ, վեպեր, էսսեներ, ձևավորվել են հասարակական խմբակներ, բարեգործական միություններ, որոնց միջոցով կանայք կարողանում էին ինքնիրացվել և ինքնադրսևորվել:

Գրական-մշակութային զարթոնքը և նրա ազդեցությունը հայ կնոջ ազատագրության գործընթացներում

Հայ կնոջ ինքնագիտակցության զարթոնմի իրական ժամանակահատված կարելի է նշել 1860 թվականը և դրանից հետո, երբ հասարակական կյանքում սկսվեց մշակութային մեծ եռուզեռ: 1860 թվականին Հայոց ազգային սահմանադրության ձեռնարկումից և 1863 թվականին վերջնական ընդունումից հետո² (Ազգային սահմանադրութիւն հայոց)³ 1860-1870-ական թվականներին, սկսեցին հրատարակվել շուրջ հիսուն նոր հանդեսներ ու պարբերականներ (Լևոնյան XXIV): Հատուկ ուշադրության էր արժանանում դպրոցների կրթունակության մակարդակը: 1860 թվականից հայ կանայք ներգրավվեցին նաև գրական շարժման մեջ: Օտար լեզուներ սերտող և հայոց լեզուն անտեսող օրհորդները սկսեցին հայերեն սովորել: Նրանք

¹ Խոսքը եվրոպական նշանավոր համալսարաններում կրթություն ստացած արևմտահայ մտավորականների մասին է՝ որպես հայ հասարակության ամենաազատ և եվրոպականացված մասի:

² 1863 թվականի սահմանադրությունը (հայտնի է նաև Ազգային սահմանադրություն հայոց) կազմված էր «Ներածությունից» («Հիմնական սկզբունք»), հինգ գլուխներից, որոնք բաժանվում էին առանձին ենթագլուխների, և ինսուլնիկը հոդվածներից (Նախնական տարբերակում (1860 թ.) հարյուր հիսուն ենթագլուխ էր):

աշխատակցում էին նաև հայ մամուլին, գրում էին էսսեներ, ակնարկներ, հոդվածներ¹, տպագրում էին բանաստեղծություններ, հրատարակում հանդեսներ և թերթեր²: 1860-1864 թվականներին հիմնադրվեցին տասից ավելի մշակութային ընկերություններ («Յանդես ամսօրեայ» 550-554): Չարթոնք էր ապրում նաև հայ թատրոնը³: Այս իրողությունները, որոնցում ներգրավվել էր հայ կինը, տվյալ ժամանակահատվածում բնութագրվում և դիտարկվում էին որպես տղամարդու գործ, և այս առաջընթացը ֆեմոմենալ էր:

Ավելի ուշ՝ 1880-1890-ական թվականներին և դրանից հետո, կանանց սոցիալ-հասարակական և գրական-մշակութային գործունեությունը ընդգրկում էր դարոցների, վարժարանների, գրադարանների, ընթերցասրահների ստեղծման, գրքեր հրատարակելու, դասախոսություններ և հրապարակային ընթերցումներ կազմակերպելու, երեխաների խնամատարության կենտրոնների, արհեստագործական դասընթացների, նպաստներ նշանակելու, տարաբնույթ (կարի, ասեղնագործության, քանդակի, նկարչության)⁴ արհեստանոցներ, արտելներ, փոխօգնության հիմնադրամներ, ապաստարաններ, հիվանդանոցներ բացելու գործընթացները: Կանանց կրթության, դաստիարակության, կատարելագործման, ընտանիքում կնոջ դիրքի, դերակատարման և նշանակության հիմնահարցերին անդրադառնում էին նաև ժամանակի թերթերը, հատկապես «Մասիս»⁵ օրաթերթը: Վերոնշյալ նպատակները իրագործելու համար, սակայն, հասարակությանը անհրաժեշտ էին մարդկային ռեսուրսներ և նյութական միջոցներ, ուստի զուգահեռաբար կազմավորվում էին նաև նրանց գործունեությունն ու կենսականությունը ապահովող և կառավարող հոգաբարձուական խմբեր, բացվում էին հիմնադրամներ, ընկերություններ ու միություններ: Այդ նպատակով կազմակերպվում էին նաև բարեգործական ճաշկերույթներ, վիճակահանություններ⁶ («Թերճեմանը Էֆքեար» 3), պարահանդեսներ⁷ (Պողոսեան 555), միջոցառումներ,

¹ 1868 թվականին Վաղարշապատի «Արարատ» ամսագրի առաջին համարներին աշխատակցել է Սոֆյա Առաքելյանը:

² 1860-1864 թվականներին Տիֆլիսում հրատարակվող «Կռունկ հայոց աշխարհի» ամսագրում նյութեր է տպագրել Նատալյա Միրզոյանը: 1862 թվականին Ե.Կ.Տ. Յայկուհի ծածկանունով «Կանանց մասին և կանանց համար» առաջին հայալեզու հանդեսը տպագրել է Էլյաիս Կեսարացյանը: 1863-1864 թվականներին Ռաֆայել Պատկանյանի «Յյուսիս»-ում օրիորդ Օլգա Ամեդին տպագրում էր Լանգլուայից կատարած իր թարգմանությունները: Սրբուհի Վահանյանը (Տյուսաբ) 1864 թվականին «Բազմավեպ» հանդեսում տպագրել է իր անդրանիկ բանաստեղծությունը՝ «Գարուն» խորագրով:

³ 1861 թվականին Կ. Պոլսի ազգային թատրոնի դերասանուհի օրիորդ Արուսյակ Փափազյանը արժանացել է առաջին մրցանակի (հետագայում տիկին Պեգիրճյանը):

⁴ Կանանց հասարակական և մշակութային դերակատարության հիմնախնդիրները ներթափանցում էին նաև գրականություն. Սիպիլի (Չապել Խանջյան) «Աղջկան մը սիրտը» (1891) վեպի հերոսուհիներից Բուբուլը լավ նկարում էր և հաճախել էր գործող նկարչական խմբակ, Սոֆին ուսուցիչ էր, իսկ Մելինեն քանդակագործությամբ էր զբաղվում, և իր քանդակը ներկայացնելով՝ նա հաղթել էր Փարիզի քանդակագործական մրցույթներից մեկում: Սիպիլ՝ հին աշխարհի մարգարեուհի (Լ.Յ.):

⁵ Այդ մասին վկայում են «Մասիս» օրաթերթի 1860-1880-ական թվականների համարները:

⁶ 1882 թվականին «Ազգանուէր հայունեաց ընկերութիւնը» ձեռնարկեց վիճակահանություն, որի արդյունքում բարեգործական նպատակներով հավաքագրեց բազմաթիվ նվերներ՝ ոսկե գինդեր, ասեղնագործ պատկերներ և թաշկինակներ, գորգեր, թանկագին այլ իրեր, ինչի մասին փաստում է ընկերության հաշվետվությունում ընդգրկված նվերների և նվիրատուների մեծ ցանկը:

⁷ 1880 թվականի մարտին «Ազգանուէր հայունեաց ընկերութիւնը» սուլթանի հովանավորությամբ բարեգործական պարահանդես է կազմակերպել և դրամական հատույթի կեսը հատկացրել Վանի, Բայազետի, Վաղարշակերտի աղքատներին (սովյալներին):

որտեղ կազմակերպվում էին գրքերի շնորհանդեսներ և դրանցից գոյացած ողջ հասույթը ուղղվում էր բարեգործական ընկերությունների և մշակութային միությունների գործունեությունն ու կենսունակությունը ապահովելուն¹:

Պարզասեր և խնամակալական ընկերությունների գործունեությունը

1860 թվականի նոյեմբերին Կ. Պոլսում հայ նշանավոր գերդաստանների կանանց կողմից հիմնվեց «Խնամակալ տիկնանց ընկերությունը», որը ստանձնեց Ս.Խաչ ազգային հիվանդանոցի՝ կանանց բաժնի խնամակալությունը: Ընկերությունը, կանոնադրության համաձայն, հիվանդանոցի խնդիրները քննարկելու նպատակով ամեն ամսվա առաջին հինգշաբթի օրը ժողով է գումարել: Տարեկան հավաքագրված երեսուն-քառասուն հազար ղուրուշը ծախսվել է հիվանդանոցի համար անհրաժեշտ պարագաներ ձեռք բերելու նպատակով: Ընկերության ֆինանսների մեծ մասն իր անձնական միջոցներից հատկացնում էր հիմնադիր անդամներից Տիկին Երամյանը: «Խնամակալ տիկնանց ընկերության» գործունեությունը շարունակվել է մինչև 1866 թվականը (Պողոսեան 694):

1865 թվականին Հիսարտիպիում ստեղծվել և 1879 թվականին Գում Գափու թաղամաս է տեղափոխվել «Մեզպուրյան» օրհորդաց վարժարանը, որի նախկին սաները 1884 թվականին հիմնեցին «Սանուհեաց ընկերությունը», որը պետք է «Հայաստանի՝ կրթության կարոտ գյուղերում» աղքիկների համար դպրոցներ բացեր: 1884 թվականին Կ. Պոլսի «Սլաքը» Թիֆլիսի «Նոր-Դար» թերթին նամակ է գրել՝ «Մեզպուրեան վարժարանի ուսումնասարտ և բարձրագոյն դասու աշակերտուհիք՝ Սանուհեաց ընկերութիւն մը կազմելով՝ մտադիր են այս տարի Հայաստանի կարօտ գիւղերն մէկուն մէջ՝ յանուն իւրեանց բարերար-դաստիարակին՝ Մեզպուրեան տարրական վարժարան մը հաստատելու, ընդ պաշտպանութեամբ Խիզանու ուսումնասիրաց ընկերութեան» («Նոր-Դար» 2): Նույն թվականին Ներսիսյան օրհորդաց վարժարանին օգնելու նպատակով ստեղծվել է «Խնամակալուհեաց ընկերութիւնը», որի տասը անդամներից բաղկացած խորհրդի նախագահն էր տիկին Աննա Եսայանը: Ընկերության ատենապետն էր Իսկուհի Պ. Տեմիրճիպաշյանը, ատենադպիրը՝ Թերեզա Ս. Ճիզմեճյանը: 1891 թվականին ընկերությունը «հարկ դատած է դադարեցնել ամսական նպաստը, զոր կ'ըներ յիշեալ վարժարանին (Ներսիսեանի) մասնակի վճարմամբ վարժուհւոյ ամսականին», ֆինանսական սղության պատճառով դադարեցրել է գործունեությունը (Պողոսեան 195): Չբաղվելով հայ աղքիկների կրթության, դաստիարակության, խնամակալության և շատ այլ հարցերով՝ պոլսահայ կանայք միաժամանակ հոգացել են, որ հայուհիները չկորցնեն իրենց ազգային մտածողությունն ու արժեքամակարգը:

Այդ նպատակով 1879 թվականի հուլիսի տասնհինգին Նունյան-Վարդուխյան վարժարանի նախկին աշակերտուհիները հիմնել են «Պարզասեր հայուհեաց ընկերութիւնը» («Մասիս» 2): Ընկերությունն ուներ տնօրենների խորհուրդ, առաջին ատենապետն էր Վիկտորիա Չիլճյանը, ատենադպիրը՝ Փիրուզ Զերեթեճյանը, որոնք գրում էին. «Պարզասեր հայուհեաց ընկերութեան Տնօրեն Խորհուրդը պարտ անձին կը համարի հրավիրել բոլոր Ազգասեր եւ Տնտեսագետ Հայուհիք՝ որք կը փափաքին մասնակցիլ Ընկերութեանս, Ընկերութիւն մը, որ միանգամայն երկու վսեմ նպատակ կը պարունակէ իւր մէջ, ջնջել Հայագգի իգական սեռի մէջէն Նորասիրութեան ազգակործան մոլութիւնը եւ օգնել Ազգին բարոյական յառաջադիմութեան...» (Պողոսեան 581):

¹ 1879 թվականի աշնանը օրհորդ Էլպիս Կեսարացյանը տպագրել է «Նամականի առ ընթերցասեր հայուհիս» հոդվածների, նամակների ու բանաստեղծությունների ժողովածուն և վաճառքից ստացված ողջ հասույթը տրամադրել «Ազգանուէր հայուհեաց ընկերութեանը»:

Ընկերության կանոնագիրն ընդգրկում էր տասներեք հոդված, որոնք հրատարակվել են «Մասիս» և «Թերճեմանը Էֆքեար» պարբերականներում: Անդամավճարը մեկ արծաթ դահեկան էր (Յօդ. 2), որից ստացված ողջ հասույթը գործածվում էր՝ «ազգին բարոյական յառաջադիմութեանը նպաստելու» (Յօդ. 3), ինչպես նաև՝ «ո՛ր ոք կամի, կրնայ ընկերուհի ընդունուիլ, առանց բաժնեգին վճարելու, բաւ է, որ Հայկական Համազգեստը կրելու փափաքը յայտնէ» (Յօդ. 5) (Պողոսեան 582):

Ընկերության անդամները «Հայկական համազգեստը» կրում են մինչև 1881 թվականի կանոնադրության փոփոխությունը, որը իրականացվում էր ընկերության անդամ տիկիների և օրիորդների խնդրանքով. «Կանոնագիրը կ'ենթարկուի վերաքննութեան եւ այդ առթիւ զգեստներու եւ գլխարկի յատուկ ձեւեր սահմանելու Յօդւածը կը ջնջուի եւ «միմիայն պարզասիրութիւնը ընկերուհեաց համար իբր պարտաւորիչ սկզբունք կ'ընդունուի» (Պողոսեան):

1886 թվականի ապրիլի քսանմեկին Բերայում հիմնվել է «Տիկնանց խնամակալություն» ընկերությունը, որը զբաղվում էր թաղամասի օրիորդաց վարժարանների հովանավորչությամբ: Ընկերությունն ուներ «խնամակալ մարմին»՝ հետևյալ անդամներով՝ Տիկին Աննա Մայր Եսայանց, Տիկին Չ. Սարգիս Համամճյան, Տիկին Մաննիկ Տաւսուտեան: 1888 թվականի ապրիլի վեցից ընկերությունը զբաղվում էր նաև թաղամասի աղքատների խնամքով, հոգում նրանց սննդի և հագուստի, բժշկության ու դեղերի, որբերին ու այրիներին աշխատանքով ապահովելու ևև հարցերով: Ընդլայնելով գործունեությունը՝ ընկերությունը օրիորդների համար աշխատանոց է հիմնել Բերայի Նարեկյան վարժարանում:

Պատերազմներում վիրավորված զինվորներին բժշկական, դեղորայքային օգնություններ ցուցաբերող ընկերություններ

1876 թվականի թուրք-սերբական պատերազմից հետո արևմտահայ նշանավոր գերդասատանների «Լուսաւորչական եւ Կաթողիկէ Տիկնանց» (Պողոսեան 97) նախաձեռնությամբ հիմնադրվեց «Հայ կարմիր խաչի» ընկերությունը, որի առիթով ժամանակի հայ մամուլը գրել է. «Բերկրութեամբ կ'իմանանք որ հայազգի նշանաւոր գերդաստանաց ոմանց տիկնայք, Երոպիոյ քաղաքակիրթագագ օրինակին հետեւելով, Օսմանեան տերութեան թշնամիներուն դէմ պատերազմելով վիրավորեալ զօրականաց դարմանին համար պէտք եղած նիւթերը պատրաստելու եւ Լուիրելու նպատակաւ մասնաժողով մը կազմեր են: Յիշեալ մարդասիրական եւ հայրենասիրական մասնաժողովին անդամ գրուած են արդէն տիկնայք՝ Նուրեան, Ստեփան փաշա, Ս. Այրօ, Ս. Աղաբեկեան, Մաքսուտ, Թ. Սանտալճի, Նորատունկեան, Ալլահվերտի, Թընկըր, Չենոր Էլմասեան, Սինապեան, Անտոն պէյ Մըսըրը, Եուսուֆեան, Մերեմգուլի, Ռ. Տեմիրճիպաշեան, Եսայեան, Խորպասանճեան, Իլիաս Չայան, Գագագեան, Յ. Տավուտեան, Յ. Սագըզ, Կ. Շահպագ: ... տերութեան նախարարաց ընտանիքներն ալ՝ լսելով հայ տիկնանց այս հայրենասիրական գործը, փափաքեր են իրենք ալ անդամակցիլ տոյն մասնաժողովին: ...Մասնաժողովն այսօր կամ վաղը շրջաբերականաւ մը պիտի յայտնէ իւր անդամոց՝ պատրաստուելիք նիւթոց տեսակներն եւ յանձնուելու տեղերը: Մասնաժողովն որոշած է հրատարակել ապագային մէջ այն անդամոց անուններն՝ որք իրոք օժանդակեն այս մարդասիրական գործին» («Մասիս» 2):

Սույն ընկերության ազգանվեր գործունեությանն անդրադարձել է նաև Կ. Պոլսի «Լոյս» թերթը՝ տպագրելով «Մարդասիրական Ընկերութիւն Հայ Տիկնանց» անդրադարձը. «Հայ կանանց այս Հայրենանուէր ու մարդասիրական ձեռնարկեն մեծի գոհունակութեան եւ շնորհակալեաց արժանի է, որ մեծ պատիւ կը բերէ ընդհանուր հայոց ազգին: Նորա դարեւոր հավատարմութեան եւ անձնուիրութեան նոր ապա ցոյց մի ալ տալով: Իցի՛ւ թէ Հայ կանայք այս կարգի Հայրենյաց պաշտպանութեան եւ

մարդասիրական գործոց մեջ իրենց վաստակն ու ջանքն կրկնապատկեն եւ աշխարհի յայտնեն թէ իրենք ալ Կատրամիտէի, Շուշանայ, Տիգրանուհւոյ եւ այլոց Հայոց մեծաց Տիկնանց սերունդն են» («Լոյս» 12):

Կ. Պոլսի հայ տիկնանց օրինակով գթութեան քույրերի աշխատանք են տարել նաև Իզմիրի հայ կանայք, որոնք նույն թվականին Իզմիրում ստեղծել են համանուն ընկերություն՝ «Հարժեալ ի գեղեցիկ օրինակէ՝ կը միանան նոյն ժամանակին մէջ» («Արշալոյս Արարատեան» 2): 1906 թվականին Կ. Պոլսում հիմնվել է «Հայրենասեր հայուհեաց ընկերութիւնը», որի մասին, ինչպէս հայր Եփրեմ Պողոսյանն է նշում, հստակ տեղեկություններ չեն պահպանվել. «Թղթիկ մը կը ծանուցանէ այս անունով Ընկերութեան մը հիմնումը 1906ին: Ուրիշ կողմէ լուսաբանութիւն մը չենք գտած» (Պողոսեան 719):

1908 թվականի սահմանադրությունից հետո Կ. Պոլսում «յատուկ իմաստով» կրկին կազմվեց «Հայ կարմիր խաչի» ընկերությունը: Կազմավորման ճշգրիտ ժամանակահատվածը հայտնի չէ, սակայն Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության հայր Եփրեմ վարդապետ Պողոսյանը նշում է, թե 1909 թվականի սկզբին արդեն կազմավորված էր (Պողոսեան 694): Ընկերության ղոկտ. Ս. Թերզյանը գրում է. «Լաւ գործ մ'ըրած եք անմիջապէս ձեր ծառայութիւնները Ազատութեան Բանակին տրամադրութեան ներքեւ դնելով: Կը ինդրեմ որ ամբողջ Կիլիկիոյ ներկայ աղետալի կացութիւնն ուշադրութեան առնելով, ձեր ծառայութեանց մէկ մեծ մասն ալ նուիրեք տեղւոյն տառապեալ, վիրաւորեալ, անպատասպար ու մահամերձ եղբայրներուն եւ քույրերուն: Ասով ա'լ անլի արժեցուցած պիտի ըլլաք ձեր մարդասիրական ու ազգասիրական նուիրական պաշտօնը, որուն մէջ այնչափ պէտք ունի մեր տարաբախտ Կիլիկիան» («Բիւզանդիոն» 3; «Հայ Բոյժ» 90):

1915 թվականի հայոց ցեղասպանությունից հետո՝ 1918 թվականի նոյեմբերի քսանվեցին, Կ. Պոլսում նորից կազմավորվեց «Հայ կարմիր խաչ» ընկերությունը՝ նպատակ ունենալով «ինամել եւ դարմանել տարագիր, անոք եւ որբ հայ հիւանդները՝ Պոլիս եւ գաւառներու մէջ, ընկեցիկներ դիեցնել, մայրանոցներու մէջ հովանաւորել ծննդաբերութիւններ, ապաստարաններու եւ մանկանոցներու մէջ պատասպարել ազատագրուած աղջիկներ եւ տղաք»: Այդ տարիներին «Հայ կարմիր խաչ» ուներ հինգ հազար անդամ, Կ. Պոլսում և գավառներում շուրջ քառասուն մասնաճյուղ («Ամենոյն Տարեցոյցը» 299-300): Կանանց ազատագրության գործընթացները, փաստորեն, զարգանում էին արևմտահայ (մասնավորապէս Կ. Պոլսի) սոցիալ-հասարակական և պատմաքաղաքական հարաբերությունների ժողովրդավարացման առավել լայն ու երկարաժամկետ գործընթացներին զուգահեռ: Խոսքը սոցիալական խմբերի, սոցիալական տարբերակման, սոցիալ-մշակութային ինստիտուտների և դրանցից ամենաբարդի՝ սոցիալական սուբյեկտի ձևավորման ու դասակարգային-հիերարխիկ հասարակությունից դեպի արդիականություն անցման երկու փուլերի մասին է: Այս և նման իրողությունները մեծապէս նպաստում էին սոցիումում կանանց իրավունքների ձեռքբերման, ազատագրության, կրթության ու դաստիարակության հիմնախնդիրները տեսնելուն և լուծում առաջադրելուն:

Եզրակացություն

XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև Հայոց ցեղասպանությունը սուլթանական բռնապետության մեջ ապրող հայ կինը աստիճանաբար ազատագրվում էր այնտեղ իշխող մուսուլմանական (խլամիստական) սոցիումի հայրիշխանական, փակավանդական և կենցաղային գերության, հասարակության լիիրավ անդամ չլինելու, խոսքի և ձայնի իրավունք չունենալու կարգավիճակներից, ներգրավվում էր հասարակության տարբեր շերտեր՝ դառնալով լիիրավ անդամ: Այդ գործընթացին էապէս նպաստում էր թուրքական կայսրապետության հայաշատ քաղաքներում (մասնավորապէս Կ. Պոլսում) կրթական բարեգործական

խնամակալական, հումանիտար, աղքատախնամ միությունների և օրիորդաց դպրոցների ու վարժարանների հիմնումը, որոնց գործունեությունը ծավալվում էր հայ մտավորական կանանց կողմից ստեղծված հասարակական ընկերությունների ազգօգուտ գործունեության արդյունքում: Այսօրինակ իրողությունները մեծապես նպատակաուղղված էին սոցիոմոմ կանանց իրավունքների ձեռքբերման, ազատագրության, կրթության և դաստիարակության հիմնախնդիրները լուծելուն: Ուստի կարելի է ասել, թե հայ կանանց պատմաքաղաքական, սոցիալ-հասարակական, կրթական, գրական-մշակութային դերի ակտիվացումը սկսվել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսից:

Ուսումնասիրության արդիականությամբ որոշվում է XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին կանանց հիմնախնդիրների և կնոջ անհատական գիտակցության զարթոնքի շուրջ պատկերացումներ կազմելու հանգամանքը: Համակողմանի ուսումնասիրությամբ հիմնավորվում է նաև գաղափարը, թե վերոնշյալ ընկերությունների գերնպատակը հայ հասարակության *բարենորոգությունն* էր: Այս համատեքստում պատմությունը թույլատրում է ոչ միայն ուսումնասիրել կանանց դիրքը պատմահասարակական և գրական-մշակութային զարգացումներում, այլև ուսումնասիրելով տվյալ ժամանակաշրջանի արևմտահայ հասարակությունը, նրա զարգացման ընթացքը՝ բացահայտել կանանց համապատասխան դերակատարությունը, գործունեության հաճախականությունը, գաղափարները և դրանց տեղը սոցիալ-հասարակական զարգացման համապատկերում՝ միաժամանակ ընդգծելով նոր տիրույթների և մակարդակների անցնելու դրույթներից երկուսը՝ մտածողությունը և սոցիալական չափանիշները, որոնք մշակվել են տվյալ ժամանակաշրջանի ըմբռնումներում:

Օգտագործված գրականություն

1. *Ազգային սահմանադրութիւն հայոց (Նիզամնամեի Միլլեթի Էրմենիան)*. Ի տպարանի Յ. Միւհէնտիսեան (Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մատթեոսի Ա. կաթողիկոսի ամենայն հայոց, Ի Տեղապահութեան պատրիարքական աթոռոյ Կոստանդնուպօլսոյ Տ. Ստեփաննոսի Արքեպիսկոպոսի Նիկումեդիոյ), Կ. Պօլիս-Սթանպօլ, 1863:
2. Լևոնյան, Գարեգին. *Հայոց պարբերական մամուլը*. Մեքլոնյան ֆոնդ իրատ., Երևան, 1934:
3. Կեսարացեան, Էլպիս. *Նամականի առ ընթերցասէր հայուհիս*. Կ. Պոլիս, 1879:
4. Պողոսեան, Հայր Եփրեմ Վարդապետ. *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*. Կ. Ա, Միսիթարեան տպարան, Վիեննա, 1957:
5. ---. *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*. Կ. Բ, Միսիթարեան տպարան, Վիեննա, 1963:
6. ---. *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*. Կ. Գ, Միսիթարեան տպարան, Վիեննա, 1969:
7. Սիպիլ. *Աղջկան մը սիրտը*. Կ. Պոլիս, 1891:
8. «Ամենույն տարեցոյցը», 1921 թ., Կ. Պոլիս:
9. «Արեւելք». 1887 թ., թիւ 1031, Կ. Պոլիս, թիւ 1031:
10. «Արշալոյս Արարատեան»,. 1876 թ., թիւ 1044, Կ. Պոլիս, թիւ 1044:
11. «Բիւզանդիոն», 1909 թ., թիւ 3810, Կ. Պոլիս, թիւ 3810:
12. «Թերճեմանը Էֆքեար»,. 1882 թ., թիւ 1378, Կ. Պոլիս, թիւ 1378:
13. «Լոյս». 1876 թ., թիւ 1, Կ. Պոլիս, թիւ 1:
14. «Կիթառ» հանդէս ամսօրեայ. խմբ.-տնօրէն՝ Ե. Կ. Տ. Հայկուհի (Էլպիս Կեսարացեան), 1862-1863 թթ., թիւ 1-7, Կ. Պոլիս:
15. «Հայ Բոյժ». 1950 թ., թիւ 113, Պարիս:
16. «Հանդէս ամսօրեայ». 1951 թ., թիւ 11-12, Վիեննա:
17. «Մասիս». 1876 թ., թիւ 1847, Կ. Պոլիս:

18. «Մասիս». 1876 թ., թիվ 1854, Կ. Պոլիս:
19. «Մասիս». 1879 թ., թիվ 2399, Կ. Պոլիս:
20. «Նոր-Դար». 1884 թ., թիվ 31, Թիֆլիս:

WORKS CITED

1. *Azgayin Sahmanadrutyun Hayots (Nizamname'i Mille't'i E'rme'nian)*, I tparani Y. Miwhe'ntisean (I Hayrapetut'ean T. T. Matt'e'osi A. kat'oghikosi amenayn hayots, I Teghapahut'ean patriarqakan at'or'oy Kostandnupo'lsoy T. Step'annosi Arqepiskoposi Nikomedioy), K. Po'lis-St'anpo'l. [*National Constitution of Armenia (Nizamnamei Milleti Armenia)*]. In the printing house Y. Mihendisian (In the Patriarchate of All Armenians, His Holiness Matteos I, Catholicos of All Armenians, In the Patriarchal See of Constantinople, Archbishop Nicodemus of Constantinople), Constantinople-Istanbul] 1863. (In Western Armenian)
2. Kesaracean, Elpis. *Namakani ar yntertsaser Hayuhis*. K. Polis. [*Letters to a Reading Armenian Woman*. Constantinople] 1879. (In Western Armenian)
3. Levonyan, Garegin. *Hayoc parberakan mamuly*. Erevan. [*Armenian Periodical Press*. Melkonyan fond edition, Yerevan] 1934. (In Armenian)
4. Poghosean, Hayr Eprem Vardapet. *Patmut'iun hay mshakut'ayin y'nkerut'iunneru*. h. A, Mkhit'arean tparan. [*History of Armenian Cultural Societies*. Mkhitaryan publishing house, Vol. 1, Vienna] 1957. (In Western Armenian)
5. ---. *Patmut'iun hay mshakut'ayin y'nkerut'iunneru*. h. B, Mkhit'arean tparan. [*History of Armenian Cultural Societies*. Mkhitaryan publishing house, Vol. 2, Vienna] 1963. (In Western Armenian)
6. ---. *Patmut'iun hay mshakut'ayin y'nkerut'iunneru*. h. G, Mkhit'arean tparan. [*History of Armenian Cultural Societies*. Mkhitaryan publishing house, Vol. 3, Vienna] 1969. (In Western Armenian)
7. Sipil. *Akhjkan my' sirty*. K. Polis. [*A girl's Heart*. Constantinople] 1891. (In Western Armenian)
8. «Ame'nuyn taretsoy». 1921t', K. Polis. ["Calendar for everyone". 1921, Constantinople]. (In Western Armenian)
9. «Arewelk». 1887t', t'iw 1031, K. Polis. ["East". 1887, No. 1031, Constantinople]. (In Western Armenian)
10. «Arshaloys Araratean». 1876t', t'iw 1044, K. Polis. ["Arshaloys Araratian". 1876, No. 1044, Constantinople]. (In Western Armenian)
11. «Biwzandion». 1909t', t'iw 3810, K. Polis. ["Byzantium". 1909, No. 3810, Constantinople]. (In Western Armenian)
12. «Hay Boyzh». 1950t', t'iw 113, Paris. ["Armenian Physician". 1950, No. 113, Paris]. (In Western Armenian)
13. «Hande's amso'reay». 1951t', t'iw 11-12, Vienna. ["Monthly magazine". 1951, No. 11-12, Vienna]. (In Western Armenian)
14. «Kit'ar» hande's amso'reay. xmb.-tno'ren` E. K. T. Haykuhi (E'lpis Kesaracean), 1862-1863t't', t'iw 1-7, K. Polis. ["The Guitar" monthly magazine. Editor-director: E. K. T. Haykuhi (Elpis Kesaracean), 1862-1863, No. 1-7, Constantinople]. (In Western Armenian)
15. «Loys». 1876t', t'iw 1, K. Polis. ["Light". 1876, No. 1, Constantinople]. (In Western Armenian)
16. «Masis». 1879t', t'iw 2399, K. Polis. ["Masis". 1879, No. 2399, Constantinople]. (In Western Armenian)
17. «Masis». 1876, t'iw 1847, K. Polis. ["Masis". 1876, No. 1847, Constantinople]. (In Western Armenian)

18. «Masis». 1876, t'iw 1854, K. Polis. [“Masis”. 1876, No. 1854, Constantinople]. (In Western Armenian)
19. «Nor-Dar». 1884t', t'iv 31, T'iflis. [“New Century”. 1884, No. 31, Tiflis]. (In Armenian)
20. «T'e'rtwe'many' E'fqar». 1882t', t'iw 1378, K. Polis. [“Terjeman Efqar”. 1882, No. 1378, Constantinople]. (In Western Armenian)

THE ROLE OF CULTURAL, CHARITABLE AND SIMPLICITY COMPANIES AND UNIONS IN THE PROCESS OF WOMEN'S EMANCIPATION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY IN CONSTANTINOPLE

NAIRA HAMBARDZUMYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Literature after Manuk Abeghian, Senior Researcher,
Ph.D. in Philology, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the study is to examine the role of cultural-educational and simplicity unions, women's craft workshops, charities, companies dealing with humanitarian and fashion issues, and girls' colleges in promoting the process of women's emancipation.

The task is to observe the activities of the above-mentioned companies and unions according to their *nature* (solving guardianship-charitable issues), *purpose* (provision of clothing, daily allowance, stationery, financial means), *ideological basis* (engaging in humanitarian and national benefit activities), and *the regulations for the implementation of their functions* (solving issues of clothing, style, fashion, and crafts mastery, providing medical and medication assistance to soldiers wounded in war).

During the study historical-comparative (revision of traditional values and orientations, trajectory of literary developments), *chronological* (regulates events in chronological order), and *phenomenological* (semantic-typological procedure, features, role, significance and spheres of influence in social and political life, methodology of understanding) methods were applied.

The study is relevant not only in terms of coordinating charities and colleges, but also in terms of examining women's issues in Armenology.

Key Words: *philanthropy, emancipation, Constantinople, "Parzasirats (Simplicity) Union", Armenian "Red Cross" Society, charities, workshops, literary journals.*

РОЛЬ КУЛЬТУРНЫХ, БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И СОЮЗОВ МИЛОСЕРДИЯ В ПРОЦЕССЕ ЖЕНСКОЙ ЭМАНСИПАЦИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19 ВЕКА В КОНСТАНТИНОПОЛЕ

НАИРА АМБАРЦУМЯН

старший научный сотрудник

*Института литературы имени Манука Абеяна
Национальной Академии наук Республики Армения,
кандидат филологических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель исследования – проанализировать роль культурно-образовательных объединений, союзов милосердия, женских ремесленных мастерских, организаций, занимающихся благотворительностью, гуманитарными вопросами, модой, а также женских гимназий, которые содействовали процессам женской эмансипации в Константинополе во второй половине 19 века.

Задача исследования – рассмотреть деятельность вышеуказанных организаций и союзов с точки зрения характера отношений (решение благотворительно-попечительских вопросов), целей (обеспечение одеждой, пайками, письменными принадлежностями и финансовыми средствами), идеологических основ (развитие гуманитарной и патриотической деятельности) и регламента осуществления возложенных функций (решение проблем, связанных с освоением морали, одежды, стиля, моды, ремесел, а также оказание врачебной и медицинской помощи солдатам, раненым на войне).

Нами были применены *сравнительно-исторический* (пересмотр традиционных ценностей и ориентиров, тенденции литературного развития), *феноменологический* (семасиологический и типологический регламент, специфика, роль, значение и сферы влияния в социально-общественной и политической жизни; методология познания) и *хронологический* (урегулирование событий с учетом временной очередности) методы.

Исследование является важным и актуальным не только с точки зрения классификации благотворительных организаций и женских гимназий, но и с позиции изучения «женского вопроса» в арменоведении.

Ключевые слова: *эмансипация, гуманность, Константинополь, союз «Милосердия», организация «Армянского Красного Креста», благотворительные организации, мастерские, литературные журналы.*